

Мизгін Кирило

кандидат історичних наук, PhD,
ад'юнкт Інституту історії Варшавського університету
(м. Варшава, Польща)
kvmyzgin@gmail.com

Кодацький Сергій

нумізмат, краєзнавець
(м. Валки, Україна)
sergej.kodatskij@gmail.com

**НА ІНШОМУ БОЦІ ДНІПРА:
ПРО ЗНАХІДКИ ЛИТИХ КОПІЙ РИМСЬКИХ ДЕНАРІЇВ У
СХІДНОМУ АРЕАЛІ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ¹**

**ON THE OTHER BANK OF DNIEPER:
ABOUT FINDS OF CAST COPIES OF ROMAN DENARII IN THE
EASTERN AREA OF CHERNYAKHIV CULTURE**

Неможливо не погодитись з думкою, висловленою нещодавно Олександром Надвірняком та Олегом Погорільцем, що проблема вивчення знахідок на теренах Південно-Східної Європи так званих литих денаріїв є «однією з “білих” плям»². Звичайно, до остатнього часу про них не йшлося ні в класичних працях М.Ю. Брайчевського³ та В.В. Кропоткіна⁴, ані в пізніших дослідженнях інших учених знахідок римських монет у регіоні. Що цікаво, цей феномен вперше став активно обговорюватися на початку 2010-х років у вітчизняному просторі саме не в наукових колах, а в нумізматичному колекціонерському та аматорському середовищі [пор.: 6]. І це цілком зрозуміло: кількість матеріалу, який приносять аматорські пошуки з металодетектором у тисячі разів більша за матеріали, які походять з археологічних досліджень, або які вже зберігаються у музейних фондах країни. Не будемо тут зупинятися на ще незначній історії дослідження цього питання, тим більше, що вона стисло представлена у публікації наших колег⁵.

¹ Публікація підготовлена у рамках міжнародного проекту «Barbarzyńscy fałszerze. Wytwarzanie i użytkowanie fałszywych denarów rzymskich z okresu cesarstwa w Europie Środkowo-Wschodniej w starożytności», який фінансується Національним центром науки Польщі (DEC-2018/31/B/HS3/00137) та реалізується в Інституті археології Варшавського університету (керівник проекту – докт. хаб. А. Димовський).

² Надвірняк О., Погорілець О. Про деякі аспекти локалізації центрів виробництва т.зв. «литих» денаріїв I-III ст. н.е. на теренах поширення черняхівської спільноти. Актуальні проблеми нумізматки у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21-22 червня 2018 р. Меджибіж-Переяслав-Хмельницький-Кропивницький-Київ, 2018. С. 17.

³ Брайчевський М. Ю. Римська монета та території України. Київ, 1959.

⁴ Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР (Свод археологических источников, вып. Г 4-4). Москва, 1961. Його ж. Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. Москва, 1967.

⁵ Надвірняк О., Погорілець О. Про деякі аспекти локалізації центрів виробництва т.зв. «литих» денаріїв I-III ст. н.е. на теренах поширення черняхівської спільноти. Актуальні проблеми нумізматки у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21-22 червня 2018 р. Меджибіж-Переяслав-Хмельницький-Кропивницький-Київ, 2018. С. 17-18.

Наведемо тільки дефініцію цього типу виробів, яку ми застосовуємо до використаного у цій публікації матеріалу: варварські копії – це точні копії римських імператорських або провінційних монет, виконані варварськими майстрами не характерним для офіційного виробництва засобом та знайдені на території Барбарікуму¹.

У нашому випадку, пильнішу увагу на явище «нестандартних» денаріїв у рамках наукових досліджень дозволили звернути результати фізико-хімічних аналізів кількох екземплярів римських монет, знайдених у різні роки під час розкопок поселення черняхівської культури Війтенки 1 (Валківський район, Харківська область) (Рис. 1)². Ці аналізи проводились в Інституті прикладної фізики Національної академії наук України (м. Суми)³ методом PIXE, про який більш докладніше можна дізнатись з матеріалів цієї збірки (див. публікацію О. Бугая та К. Мизгіна). З восьми довільно відібраних для аналізу монет, які зовнішньо ідентифікувались як «римські денарії I-II ст.», безпосередньо денаріями в повному розумінні цього терміну (карбована монета з великим вмістом срібла) виявились тільки дві: це монети Марка Аврелія типів RIC III 191 (168 р.) та 258 (171-172 рр.), зі вмістом срібла, відповідно, 92.33 % та 91.35 %. У той час як позostalі шість монет або не містили срібла взагалі (чотири монети), або містили його у мізерній кількості (дві монети).

Наведемо елементний склад всіх цих зразків:

1. Монета з портретом Адріана (RIC III 86b; 119-122 рр.): Sn – 56.0 %; Cu – 27.22 %; Pb – 10.84 %; Ag – 4.5 %; Fe – 1.04 % (Рис. 2: 1).

2. 1/2 частини монети з портретом Антоніна Пія (138-161 рр.): Sn – 44.52 %; Cu – 42.83 %; Pb – 9.2 %; Fe – 1.81 %; Zn – 0.43 %; Ca – 0.89 %; Ti – 0.11 %; Mn – 0.02 %; Ni – 0.03 %. Зразок мав чіткі сліди обрізки монетного кружка по краю. Ймовірно, таким способом усувались сліди лиття (Рис. 2: 2);

3. Монета з портретом Марка Аврелія (RIC III 261; 171-172 рр.): Sn – 54.5 %; Cu – 43.19 %; Pb – 1.59 %; Zn – 0.31 %; Fe – 0.08 % (Рис. 2: 3).

4. Монета з портретом Коммода (RIC III 241; 192 р.): Sn – 63.29 %; Cu – 18.45 %; Pb – 16.83 %; Fe – 0.99 %; Ti – 0.16 %; Zn – 0.15 %; Mn – 0.05 %; V – 0.03 %; Ni – 0.01 % (Рис. 2: 4).

5. 2/3 частини монети (можливо, рештки портрета Фаустини I або II): Sn – 60.35 %; Cu – 26.89 %; Pb – 4.8 %; Zn – 4.42 %; Ca – 2.21 %; Fe – 0.93 %; Ti – 0.09 %; Ni – 0.04 %; Mn – 0.02 % (Рис. 2: 5).

¹ Бурше А., Мызгин К. К вопросу о технологии производства ранних варварских подражаний римским монетам (по результатам металлографических анализов). Нумизматические чтения Отдела нумизматики Государственного исторического музея 2017 года. Материалы докладов и сообщений. Москва, 2017. С. 41. Це протиставиться дефініції варварського наслідування, під яким розуміються монети або монетоподібні об'єкти, змодельовані на основі римських імператорських або провінційних монет, або створені під їх впливом та виготовлені варварами (на території континентальної Європи), за винятком монетного карбування варварських держав після падіння Римської імперії.

² Усього під час досліджень 2004-2019 рр. на археологічному комплексі біля с. Війтенки було знайдено 35 монет. Дякуємо керівнику Німецько-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктору історичних наук, професору Михайлу Любичеву, за можливість використання неопублікованих матеріалів.

³ Дослідження проведені кандидатом фізико-математичних наук, заступником завідувача відділу ядерно-фізичних досліджень Інституту прикладної фізики НАНУ Олександром Бугаєм. Дякуємо колезі за надані результати.

6. 1/3 частини римської монети (неідентифікована): Cu – 52.84 %; Sn – 28.74 %; Pb – 12.71 %; Ag – 5.4 %; Fe – 0.17 %; Ti – 0.03 %; Cr – 0.01 % (Рис. 2: 6).

Аналіз навіть цієї малої вибірки монет дозволяє зробити кілька цікавих спостережень.

По-перше, за елементним складом чітко виділяється три групи монет (Рис. 3):

Перша група: вироби зі сплавів на основі міді, свинцю та олова, при переважаючому відсотку олова (зразки 1, 4 та 6).

Друга група: вироби зі сплавів на основі олова, міді і свинцю, при близьких значеннях олова та міді (зразки 2, 3).

Третя група: вироби зі сплавів на основі міді, олова та свинцю, при значній перевазі міді (зразок 5). Цікаво, що єдиний зразок цієї групи з Війтенків за своїм елементним складом дуже нагадує склад ядра плакованих сріблом або золотом варварських імітацій (пор. з публікацією О. Бугая та К. Мизгіна у цій збірці). Можливо, цей екземпляр становить ядро субератної копії денарія, плакування якої не збереглося (монета носить сліди впливу високих температур).

По-друге, монети, які мають близькі значення олова та міді зовнішньо, за кольором та характером поверхні, різко відрізняються від монет з перевагою лише олова або лише міді. Такий метал часто також називається «білою бронзою» – за кольором він дуже подібний до срібла низької якості (пор.: Рис. 2: 2, 3 та Рис. 2: 1, 4).

По-третє, зразки демонструють застосування, щонайменше, двох технологій виготовлення таких копій: за восковою моделлю, тобто з використанням патриць та матриць (зразки 1, 3-6), та у глиняній формі, за технологією литного «дерева» (зразок 2).

Від скарбошукачів до нас постійно надходить інформація про знахідки у регіоні монет, які зовнішньо дуже нагадують литі варварські копії римських денаріїв. Такою, наприклад, була монета Антоніна Пія, знайдена у 2017 році біля села Яхременки Валківського району: чорний колір металу, плавність та нерівність літер легенди викликали у нас підозру в тому, що вона належить саме до групи варварських копій (Рис. 1; 2: 7). XRF-аналіз цієї монети був проведений у Харківському політехнічному університеті «ХПІ», на кафедрі фізики металів і напівпровідників, за допомогою приладу СПРУТ (Спектрометр портативний рентгенівський універсальний технічний)¹. Проте результати елементного складу виявили, що монета містить 94.22 % срібла і лише невеликі домішки міді (3.46 %). Це наводить на думку, що або не завжди можна візуально, з певністю, ідентифікувати монету як варварську копію денарія (інколи для цього потрібні спеціальні дослідження), або ж ми маємо справу з виготовленням зі срібла у варварських майстернях копій римських монет. Не дивлячись на те, що в останньому твердженні дуже складно знайти економічний сенс, тим не менше на це вже була звернена увага під час

¹ Щиро дякуємо нумізматові та краєзнавцю Олексію Чемуранову за організацію цих досліджень, а також колегам кафедри фізики металів і напівпровідників Харківського політехнічного університету «ХПІ» за проведені на високому рівні аналізи.

досліджень денаріїв з високим вмістом срібла, доброю збереженістю та критично низькою вагою, нижчою від номінальної більше ніж у два рази¹.

Звичайно, кількість знахідок монет на схід від Дніпра, які візуально можна безпомилково віднести до литих копій денаріїв (за наявністю литників чи характерних слідів лиття в полі монети), знайдених аматорами або під час наукових досліджень, значно більша. Проте на сьогодні дослідження складу їх металу або неможливо (у випадку аматорських знахідок, що продаються фактично, одразу після віднайдення і зберігаються у приватних колекціях), або ще не актуалізувалося (у випадку фондів музеїв, які формуються за рахунок археологічних досліджень). Сподіваємось, що у майбутньому ця ситуація зміниться на краще.

Цікаве питання, як далеко на схід трапляються литі варварські копії. В цьому випадку надзвичайно важлива інформація про знахідку литої варварської копії на городищі мощинської культури Супрути (Щокінський район, Тульська область, Російська Федерація)² (Рис. 2: 8). Монета, аналіз якої зроблений методом XRF у лабораторії Державного музею-заповідника «Куликово поле» (м. Тула), містила 58.61 % міді, 39.03 % олова, 1.65 % свинцю, 0.3 % срібла та 0.26 % заліза. За характеристикою складу монети її можна віднести до третьої групи монет – з перевагою міді. Цікаво, що так само, як і екземпляр з Війтенків, ця монета також має досить пористу поверхню. На сьогодні – це найбільш східна відома знахідка у Європі серед литих варварських копій денаріїв (Рис. 1). Взагалі ж, знахідки римських монет, переважно денаріїв офіційного карбування, на пам'ятках мощинської культури відомі досить добре і вважаються частиною імпорту з території черняхівської культури³.

Підводячи підсумки, зазначимо:

1. Уже на наявному у Війтенках матеріалі за складом металу можна виділити три групи монет, які визначаються різними співвідношеннями олова та міді. Про те, чи відображає цей факт якісь тенденції, говорити наразі складно.

2. З наявного на схід від Дніпра матеріалу тепер можна виділити тільки два способи виготовлення: за восковою моделлю (використання патриць та матриць) та у глиняній формі («дерево»).

3. Наразі не має ніяких підстав вважати, що виробництво варварських копій відбувалось на схід від Дніпра. Вся ця продукція на сьогодні нами врозглядається як імпорт з територій на захід від Дніпра. Проте, можливо, знахідка рештків такого виробництва у нашому регіоні – питання часу.

4. Складним питанням залишається питання існування копій з високим вмістом срібла (навіщо?); можливо, не завжди «на око» впевнено можна віднести монету до варварських копій, для цього потрібні спеціальні методи.

¹ Myzgin K., Dymowski A., Chemuranov O. Typical features of a Roman denarius hoards from the Chernyakhiv Culture territory – the case of the Skypeche hoard from Ukraine. Group and Individual Tragedies in Roman Europe. The Evidence of Hoards, Epigraphic and Literary Sources. Cluj-Napoca, 2020. P. 369-370.

² Інформація кандидата історичних наук Олексія Воронцова. Дякуємо колезі за можливість використання неопублікованих матеріалів.

³ Воронцов А. М. Культурно-хронологические горизонты памятников II – V веков на территории Окско-Донского водораздела. Тула, 2013. С. 31.

5. Ймовірно, варварські копії були предметом імпорту з території черняхівської культури у лісову зону.

Уже сьогодні можна ствердити, що питання вивчення знахідок литих копій денаріїв на теренах Південно-Східної Європи – одне з найактуальніших у вітчизняній нумізматиці та археології римського часу. Серед іншого воно порушує такі проблеми:

- верифікацію знахідок монет, які визначені як «римські денарії» у музейних зборах, передусім, верифікацію вже уведених до наукового обігу екземплярів;
- постійне розширення бази даних фізико-хімічних аналізів варварських копій денаріїв та її публікація (можливо, онлайн);
- порівняльна характеристика елементного складу монет зі знахідок в різних регіонах Південно-Східної Європи та Барбарікуму взагалі;
- дослідження технології виготовлення литих варварських копій, можливо, її регіональних чи хронологічних особливостей;
 - пошук та дослідження майстерень з виготовлення таких монет на теренах черняхівської культури тощо.

Все це вимальовує одну з захоплюючих перспектив нумізматичних досліджень в Україні у найближчому майбутньому.

Література:

1. Брайчевський М. Ю. Римська монета та території України. Київ, 1959.
2. Бурше А., Мызгин К. К вопросу о технологии производства ранних варварских подражаний римским монетам (по результатам металлографических анализов). Нумизматические чтения Отдела нумизматики Государственного исторического музея 2017 года. Материалы докладов и сообщений. Москва, 2017. С. 40-43.
3. Воронцов А. М. Культурно-хронологические горизонты памятников II – V веков на территории Окско-Донского водораздела. Тула, 2013.
4. Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР (Свод археологических источников, вып. Г 4-4). Москва, 1961.
5. Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. Москва, 1967.
6. Кто придумал название "лимесный..."? : тема для обговорення на форумі «Violity»; URL: <https://forum.violity.com/viewtopic.php?t=641166> (Актуальність: 25.08.2019)
7. Надвірняк О., Погорілець О. Про деякі аспекти локалізації центрів виробництва т.зв. «литих» денаріїв I-III ст. н.е. на теренах поширення черняхівської спільноти. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21-22 червня 2018 р. Меджибіж-Переяслав-Хмельницький-Кропивницький-Київ, 2018. С. 17-21.
8. Myzgin K., Dymowski A., Chemuranov O. Typical features of a Roman denarius hoards from the Chernyakhiv Culture territory – the case of the

Skypche hoard from Ukraine. Group and Individual Tragedies in Roman Europe. The Evidence of Hoards, Epigraphic and Literary Sources. Cluj-Napoca, 2020. P. 359-383.

Ілюстрації

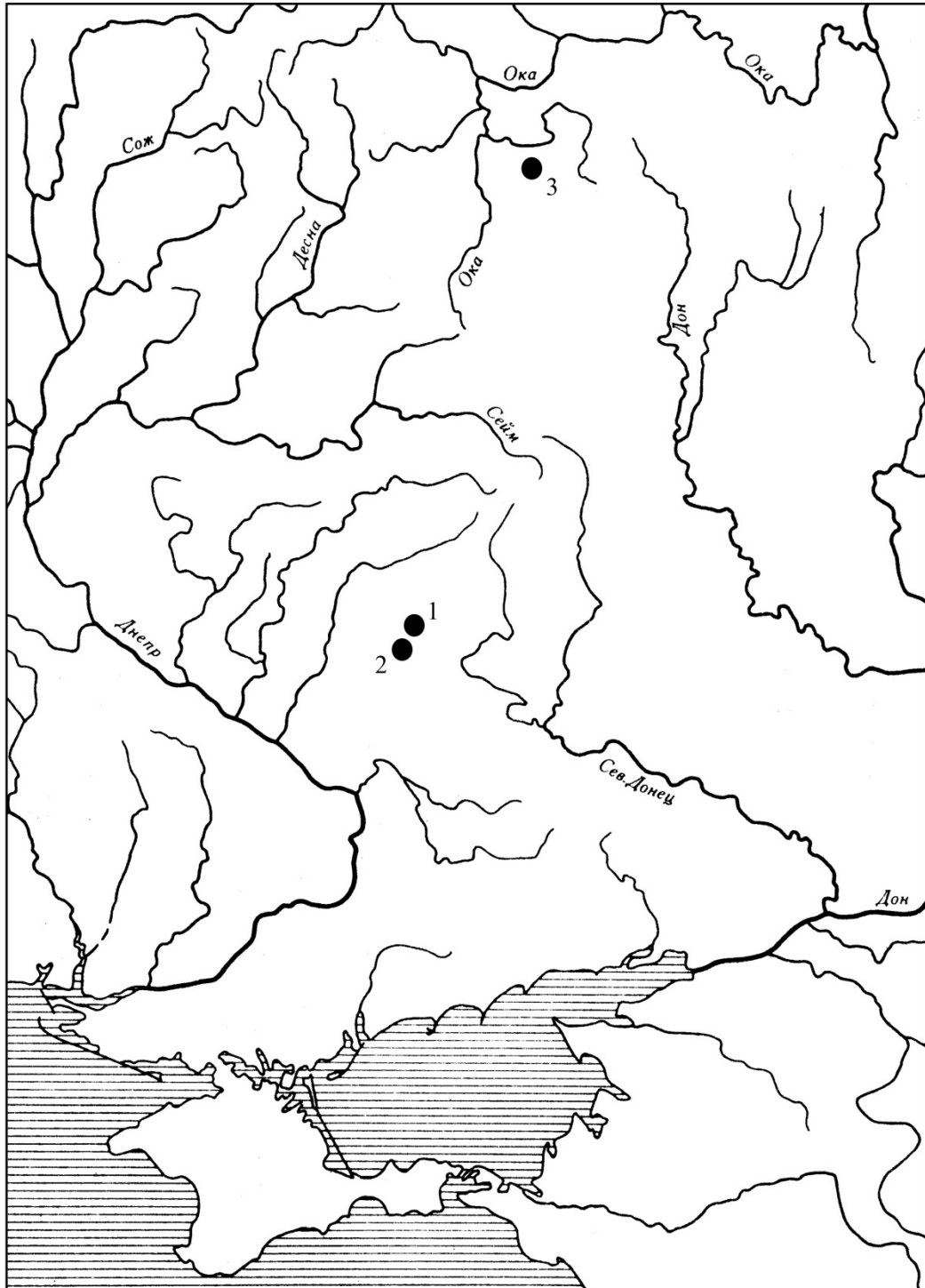

Рис. 1. Карта з місцями знахідок, про які йдеться у публікації: 1 – Війтенки, Україна; 2 – Яхременки, Україна; 3 – Супрути, Росія.

Рис. 2. Литі варварські копії денаріїв (1-6, 8) та римський денарій, ймовірно, офіційного карбування (7) зі знахідок на схід від Дніпра (без масштабу; публікується вперше): 1-6 – Війтенки (Харківська область, Україна); 7 – Яхременки (Харківська область, Україна); 8 – Супрути (Тульська область, РФ).

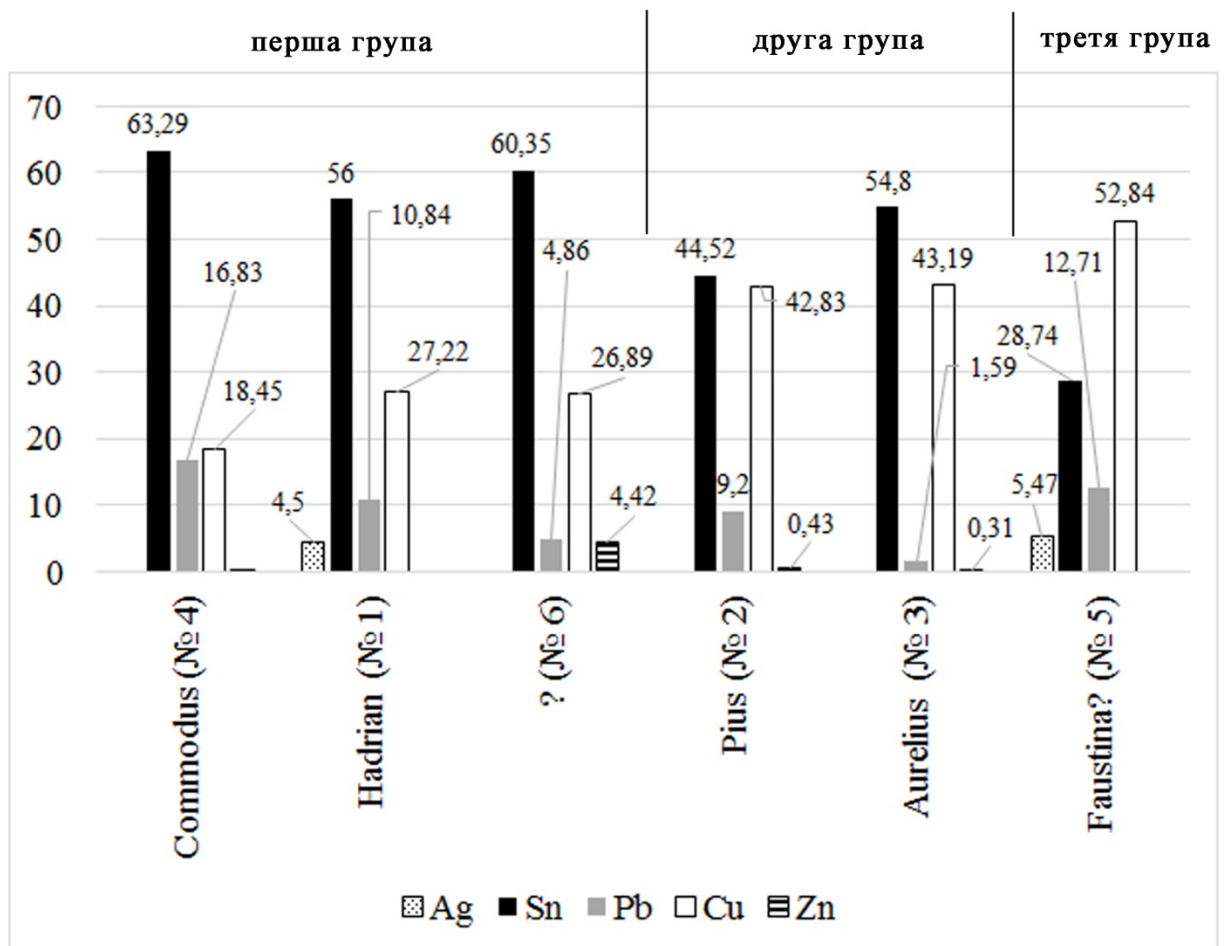

Рис. 3. Співвідношення елементних складів серед варварських копій денаріїв з Війтенків та розподілення їх на групи.